

Historia poznawania Pienin słowackich

The history of the exploration of the Slovakian Pieniny Mountains

EDUARD PAVLIK

ul. Jozefa Hanulu 5, 052-01 Spiška Nová Ves, Słowacja

Abstract. The six-section article divided into 6 sections relates the history of the exploration of the Pieniny on the Slovakian side; the use of the mineral springs from Śmierdzonka; the history of Leśnica; the Leśnicka Steel Works, the major works regarding the geology and botany of the Pieniny; and the foundation of the Pieniny National Park and Slovak Nature Reserve in the Pieniny in 1932.

ROZWÓJ TURYSTYKI OD 1873 R.

Niedaleko od Tatr, na północnych kresach Spisza, wzdłuż słowacko-polskiej granicy państwowej, rozpościera się wspaniała kraina o uroczym krajobrazie, pełna przyrodniczego piękna i osobliwości – górzystych Pienin i rzeki Dunajec.

Wyjątkowe piękno Pienin było przez wieki podziwiane, ale o ich poznanie i rozpropagowanie długo nikt nie starał się, ani się tym nie zajmował.

Pierwszą organizacją turystyczną, która rozpoczęła działalność w kierunku poznania i udostępnienia wartości przyrodniczych Pienin słowackich, było Węgierskie Towarzystwo Karpackie (Magyarországi Karpátgyesület), utworzone 10.08.1873 roku w Starym Smokowcu. Jego siedzibą był najpierw Kiezmark (1873–1883), potem Lewocza (1884–1891) i w końcu Spiska Nowa Wieś (1891–1918). Towarzystwo prowadziło działalność turystyczną, głównie na terenie Słowacji – w Tatrach Wysokich. Z jego działalnością związane są także początki ochrony przyrody, przewodnictwa i ratownictwa. Towarzystwo zajęło się ochroną przyrody Karpat, w tym także obszaru Zamagurza i Pienin. Budowało schroniska, drogi, znakowało szlaki turystyczne. Organizacją kierowali Węgrzy i Niemcy ale działali w niej tak-

że Słowacy. Towarzystwo przestało funkcjonować wraz z rozpadem Monarchii Austro-Węgierskiej w 1918 roku.

W ramach WTK utworzonych było 26 sekcji, które prowadziły działalność turystyczną na swoim terenie. Jedną z nich była sekcja „Magura Jaworzyna” w Spiskiej Starej Wsi, założona w 1886 roku. Pierwsze wybory jej zarządu odbyły się 23.05.1886 roku. Przewodniczącym został dr Emanuel Phillipy – prezes Sądu Powiatowego w Spiskiej Starej Wsi, wiceprzewodniczącym Tomáš von Cornides, sekretarzem Johann Tomory a skarbnikiem Viktor von Stavač. Najbardziej aktywnym działaczem sekcji był przewodniczący, zarazem inicjator jej założenia, który jednak wkrótce został na wniosek ministra sprawiedliwości przeniesiony przez cesarza do Erlau w północnych Węgrzech (na północny-wschód od Budapesztu), na czym działalność sekcji znacznie ucierpiała. W następnych wyborach 26.05.1889 roku przewodniczącym wybrany został Teodor Alapi Šalamon – właściciel zamku niedzickiego, pierwszym zastępcą – Ladislav Vyda, drugim zastępcą – Viktor von Stavač, sekretarzem – adwokat dr Ignác Klein a skarbnikiem – Ludovít Kremaský. Nastąpił zastój w działalności sekcji, przeżywały wewnętrzne konflikty i w końcu zarząd

ogłosił w gazecie lewockiej „Zipser Bote” nr 14 z 1893 roku, że sekcja rozpadła się. Jako przyczynę podano zbyt małą liczbę członków. Z innych źródeł jednak wynika, że sekcja upadła na skutek wewnętrznych konfliktów, przy czym podaje się, że największa liczba członków osiągała 109 osób.

W miesięczniku turystycznym „Turistik und Alpinismus” z 1918 roku przy ocenie działalności spiskostarowiejskiej sekcji „Magura – Javorina” podaje się, że sekcja ta wyremontowała drogę turystyczną na Zamagurze, przez co powstało krótkie połączenie Tatrzańskiej Kotliny z Czerwonym Klasztorem. Poprawiono także dojście do Haligowskich Jaskiń i wybudowano jedno schronisko. Chodzi tu zapewne o znaną gospodę „Čárda”, która dzięki swemu dogodnemu położeniu pomiędzy uzdrowiskami Śmierdzonka i Szczawnica była często odwiedzana, zwłaszcza w soboty i niedziele przez gości tych uzdrowisk, dojeżdżających bryczkami i powozami. Naturalnie zatrzymywali się tu także ci, którzy odbywali spływ Dunajcem na tratwach.

Po zaniku sekcji „Magura – Jaworzyna” zabrakło na Zamagurze organizacji, która zajmowałaby się poznawaniem Pienin. Funkcję tę pełnili miłośnicy przyrody, do których należał m.in. František Déneš – dyrektor gimnazjum w Lewoczy. Urodził się on w Trybszu 02.04.1845 roku (wieś ta należała wówczas do powiatu Spiska Stara Wieś) a zmarł 17.10.1934 roku w Lewoczy. Był miłośnikiem przede wszystkim Tatr ale interesował się także Pieninami i poświęcił im kilka publikacji. W artykule „Sage und Geschichte in den Pieninen”, zamieszczonym w 1934 roku w roczniku „Die Karpathen”, opisuje wspomnianą „Čárde” jako ulubione miejsce spotkań gości ze Szczawnicy i Śmierdzonki. Przed budynkiem w kierunku Dynajca była wybudowana altana na skraju kwiecistej łąki tak, że goście odnosili wrażenie jakoby siedzieli w łoży teatralnej. Pierwsza wojna światowa i niekorzystna sytuacja powojenna położyły kres temu obiektowi.

Zanim wybudowano „Čárde”, z inicjatywy M. Zyblikiewicza – marszałka krajowego Galicji, wybudowano ogromnym kosztem drogę wzdłuż Dunajca od Czerwonego Klasztoru do uzdrowska Szczawnica. Droga ta służyła przez wiele lat nie tylko dla turystów zmotoryzowanych ale prze-

de wszystkim dla mieszkańców Leńnicy i Leńniczej Huty. pomimo znacznych uszkodzeń w czasie wielkiej powodzi w 1934 roku, była ponownie udostępniona dla ruchu. Ze względu na ochronę przyrody droga została zamknięta dla pojazdów mechanicznych a także jako dojazd do Leńnicy. Zaszła wówczas potrzeba budowy nowej drogi łączącej tę wieś z sąsiednimi osiedlami. Nową drogę z Wielkiego Lipnika do Leńnicy wybudowano w 1968 roku.

Po utworzeniu w 1918 roku Republiki Czesosłowackiej powstała znacząca organizacja turystyczna „Klub Czechosłowackich Turystów” (KČST), której poprzednikiem był założony w 1888 roku w Pradze „Klub Czeskich Turystów”. Pierwszy oddział KČST na Słowacji powstał w 1920 roku w Koszycach a w 1921 roku funkcjonowały już na Słowacji oddziały na Orawie, Liptowie i Spiszu. Z końcem 1938 roku oddziały słowackie odłączyły się od KČST i 06.11.1938 roku utworzyły w Liptowskim Mikulaszu „Klub Słowackich Turystów i Narciarzy”, który w 1949 roku został włączony do jednolitej organizacji kultury fizycznej „Sokół”. Klub ten oprócz działalności sportowej (turystyka piesza i wodna, narciarstwo, taternictwo), ukierunkowany był na rozwój turystyki i udostępniania piękna słowackiej przyrody. Jego sekcje zarządzały wieloma schroniskami, schronami i domami noclegowymi, zajmowały się znakowaniem szlaków i dróg turystycznych (do końca 1937 roku oznakowano 14.843 km), wydawały mapy, fachową literaturę turystyczną i propagandową oraz zapewniały informację i służbę ratowniczą w górach a także troszczyły się o ochronę zabytków historycznych i kulturowych. W ramach działalności KČST oznakowano szlaki turystyczne na całym Zamagurze a to dzięki bardzo aktywnemu pracownikowi Urzędu Skarbowego w Spiskiej Starej Wsi p. Dvořákovi.

Na obszarze Pienin bardzo aktywnym był oddział KČST w Preszowie, który przez wiele lat zabiegał o ochronę Czerwonego Klasztoru, w którym też w latach trzydziestych urządził turystyczną noclegownię. Inicjatorem akcji na rzecz Pienin był dr Stanislav Treybal. Jego zasługą było także to, że preszowski oddział KČST wydzierżawił na 50 lat budynki klasztorne od Kapituły Grekokatolickiej w Preszowie. Jednak z braku środków fi-

nansowych nie udało się osiągnąć większego postępu i obiekty klasztorne w dalszym ciągu chyliły się ku upadkowi.

Zwiedzający Zamagurze, a zwłaszcza Pieniny, korzystali w Spiskiej Starej Wsi z Hotelu Langer (już od czasu Austro-Węgier) a następnie z Hotelu Mangel, w Śmierdzonec najpierw z Hotelu Litmann a później z Hotelu Teichner.

ŹRÓDŁA MINERALNE W ŚMIERDZONCE

Źródeł mineralnych występuje na Zamagurzu niewiele. Dlatego też mieszkańcy wody te cenili i korzystali z nich. Niewątpliwie najbardziej znanym źródłem mineralnym Zamagurza jest źródło w Śmierdzonec, podobne, ale o wiele mniej wydajne, było źródło do niedawna także w Spiskiej Starej Wsi w uroczysku zwanym również Śmierdzonka. Przy źródle w Śmierdzonec powstało także kąpielisko aby jego lecznicze właściwości mogły być wykorzystywane przez społeczeństwo. Śmierdzonka jako miejsce występowania wód mineralnych jest po raz pierwszy wzmiankowana w dziele J.H. Crantza „Gerundbrunnen der Österreichischen Monarchie” (1777). Pierwsze obiekty przy źródłach powstały w późniejszym czasie, gdy Śmierdzonka należała do państwowego funduszu religijnego, co nastąpiło po konfiskacie dóbr zakonu kamedułów w Czerwonym Klasztorze z rozkazu cesarza w 1782 roku. Również publikacja dr Johanna Jakoba von Engel z 1823 roku nie wspomina, aby do 1805 roku istniała w Śmierdzonec jakakolwiek budowla lecznicza, a tym, którzy chcieli z wód skorzystać, mieszkający w pobliżu młynarz udostępniał kąpiel we własnej stodole. Sądząc z tego, pierwsze budowle kąpieliska powstały w latach 1805–1820. Dr David Wachtel w swym dziele „Ungarns Kurorte und Mineralquellen” zachwyca się pięknem okolic Śmierdzonki i sądzi, że w opustoszałym Czerwonym Klasztorze można by bez większych nakładów finansowych urządzić 100 pokoi gościnnych, co zwiększyłoby frekwencję turystów w tym rejonie. Projekt ten nie został zrealizowany ale przyczynił się do tego, że właściciel dóbr – Kapituła Grekokatolicka w Preszowie w 1824 roku wybudowała pierwszy budynek łaźni a w 1884 roku drugi – większy.

Analizę chemiczną wody mineralnej ze Śmierdzonki opublikował aptekarz Aurel W. Scherfel z Wielkiej koło Popradu w studium „Analyse des Schwefelwassers des Bades Smerdzonka” (Wiedeń, 1885), wydanym własnym staraniem. W studium podaje się, że w Śmierdzonec są 2 źródła, pomiędzy którymi wybudowana jest kotłownia z 20 wannowymi kabinami, do których pompuje się wodę z obydwu źródeł. Autor podaje, że cena jednej kąpeli wynosiła 30 grajcarów, jeden pokój w starym budynku – 60 grajcarów a w nowym budynku – 1 złoty 20 grajcarów.

Według dr Engela mineralna woda w Śmierdzonec pomaga w leczeniu chronicznego reumatyzmu stawów, przy bólach kręgosłupa, przy chronicznych niezżytach dróg oddechowych i w innych schorzeniach gdzie leczącym jest siarkowodór.

Śmierdzonka przez wieki należała do dóbr zakonników w Czerwonym Klasztorze. Najdawniejsze wzmianki o niej pochodzą z zapisków kamedułów w związku z wynajmem karczmy „Przy Kąpielisku”. Śmierdzonka jest tam nazwana „balneum” – kąpielisko, uzdrowisko. Wynika stąd, że jej lecznicze źródła były wykorzystywane, jednak nie wiadomo w jaki sposób. Można tu dodać, że w roku 1786, gdy rozważano wykorzystanie dóbr i skonfiskowanego przez cesarza Józefa II (w 1782 r.) kompleksu zabudowań opuszczonego Czerwonego Klasztoru, proponowano także eksploatować leczniczą wodę Śmierdzonki. Wodę ze źródła ujęto by do jednej lub dwóch obudowanych drewnem sadzawek na zimne kąpiele a w pobliskiej karczmie mogłyby być urządzone gorące kąpiele. Czynnosc za karczmę płacono, np. Martin Pizdek w latach 1731–1737, w wysokości 20 złotych. Gdy dobra Czerwonego Klasztoru przeszły w roku 1820 na własność Kapituły Grekokatolickiej w Preszowie, również nowy właściciel wydzierżawił swój majątek. Np. w roku 1844 czynnosc za karczmę wynosił 1200 złotych. W tym czasie do karczmy należała także wozownia i kawałek pola o powierzchni 10 bratysławskich miar.

Z notatek Gašpara Benčíka ostatniego przeora kamedułów, pochodzącego ze Świętego Andrzeja koło Popradu, wynika, że zakonnicy byli oczarowani przyrodą okolic Czerwonego Klasztoru. Mieli oni zamiar upiększyć jego otoczenie przez

zasadzenie drzew owocowych przywiezionych z Polski, oraz planowali wybudowanie mostu na rzece Lipnik, aby mieć dostęp na jej drugi brzeg. Zamierzali także wybudować drogę w kierunku Huty, która pełniłaby funkcję spacerową. Największym miłośnikiem Pienin był brat Cyprian, znany aptekarz klasztorny i autor „Zielnika” z 1764 roku.

Właściciel Preszowa był zarazem pierwszym budowniczym Śmierdzonki. Za jego sprawą Śmierdzonka stawała się coraz popularniejsza. Dlatego na Sejmiku Komitatu Spiskiego 21.12.1887 roku postanowiono, że Śmierdzonka (niem. Kronenberg, węg. Koronahegy) ma być uznana za uzdrowisko. Zrealizowane to zostało dekretem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w roku 1888. W roku 1907 uzdrowisko zostało upaństwowione, co przyczyniło się do jego dalszego rozwoju. Podczas I wojny światowej budynki kurortu zostały częściowo zniszczone lub znacznie uszkodzone. Ich funkcjonowanie zostało wznowione dopiero w 1928 roku. Do wybuchu II wojny światowej uzdrowisko było licznie odwiedzane, zwłaszcza przez gości z Pragi. W głównym budynku i w hotelu „Teichner”, w sezonie, grały kapele cygańskie. II Wojna Światowa przyniosła ponowne zniszczenia i wznowienie działalności nastąpiło dopiero w 1949 roku. Jednak w 1959 roku ograniczono funkcję uzdrowiska do celów rehabilitacyjnych. Obecnie Śmierdzonka utraciła charakter uzdrowiska a jej obiekty są wykorzystywane tylko na cele rekreacyjne dla pracowników zakładu Chemko Strážske.

DZIEJE ZASIEDLENIA LEŚNICY

Niewątpliwie średniowiecznymi mieszkańcami Zamagurza, którzy bliżej poznawali Pieniny, byli leśniczanie. Wśród zamagurskich wsi Leśnica ma coś niezwykłego – zachował się bowiem jej najstarszy dokument lokacyjny. W roku 1297 szlachcic Helbrand ze Spiskiego Hrhova (z rodu zwanego także Görgeyowie) przekazał zasadzcy Radiowi las zwany Leśnica dla dokonania lokacji wsi na prawie niemieckim. Na tej podstawie toporska gałąź rodu Görgeyów założyła wieś Leśnicę. Do dziś istniejąca nazwa chotarza Stara Leśnica świadczy o tym, że pierwotna lokacja wsi nastąpi-

ła nie na miejscu dzisiejszej Leśnicy lecz na polach położonych na północ od Wielkiego Lipnika. Ponieważ z XIV i XV wieku nie zachowały się żadne pisemne dokumenty, nie wiemy kiedy i w jakich okolicznościach opuszczono pierwotne miejsce na wzgórzu nad Wielkim Lipnikiem i wybudowano nową osadę w dolinie potoku, czyli tam, gdzie znajduje się obecnie.

Toporska gałąź rodu Görgeyów nie pozostała długo jedynym właścicielem wsi. Współwłaścicielem stała się wkrótce boczna gałąź rodu a mianowicie Švábyowie ze Slovenskiej Vsi. Właśnie od członków tej rodziny uzyskali Leśnicę kartuzi z Czerwonego Klasztoru i wchodziła ona aż do zniesienia pańszczyzny w skład dóbr czerwono-klasztornych. Późniejszym właścicielem wsi była Kapituła Grekokatolicka z Preszowa, której majątek ten podarował w 1820 roku cesarz Franciszek I.

Podobnie jak i inne wioski Zamagurza, Leśnica przez długi czas nie stanowiła samodzielnej parafii lecz była filią Lechnicy. Podczas wizytacji kanonika w 1700 roku istniał we wsi drewniany kościół w dobrym stanie, wybudowany przed siedemdziesięciu laty pod wezwaniem Św. Doroty. Obecny kościół pod patronatem Św. Michała był wybudowany w 1753 roku za czasów proboszcza Mikulěša Dvornického. Według napisów na wieży, kościół ten został zasklepiony w roku 1792 za proboszcza Antona Reitera.

W Leśnicy długo nie było szkoły ani nauczyciela. Dzieci powinny były uczęszczać do szkoły w Lechnicy, co przy znacznej odległości było to praktycznie niemożliwe. Pierwszym nauczycielem we wsi był prawdopodobnie Michal Szoblaj w latach 1750–1759.

Parafialne kroniki potwierdzają bardzo bliskie związki z sąsiednią Szczawnicą, np. ciekawostką jest to, że od roku 1760 niektórzy mieszkańcy Szczawnicy przychodzili tu chrzczyć swoje dzieci. Liczba tych chrztów znacznie wzrosła od początku ubiegłego wieku, kiedy to zaczęły się wzajemne uczestnictwa w obchodzonych odpustach. Tradycja ta jest obecnie kulturowana.

Przez około dwa i pół wieku do wsi należała osada Leśnicka Huta, położona w dolinie Dunajca, na miejscu zwanym dziś Huta. Była to huta szkła, założona w roku 1690 przez Elżbietę Rako-

czy właścicielkę dóbr Czerwonego Klasztoru. Huta funkcjonowała tylko przez krótki okres, ponieważ w rewizji majątku w 1711 roku wspomina się, że nie przynosiła ona klasztorowi większego pożytku. Dopóki była czynna, produkowano kryształowe szklanki, małe talerze, zielone butelki, kufle do piwa i kielichy do wina. Z powodu nierentowności została zamieniona na folwark. Dzierżawcy folwarku mieli obowiązki chłopą poddanego. Pierwszy dom, za zgodą dziedzica, wybudował Matej Gacek czym zapoczątkował powstanie osady składającej się z 5 drewnianych budynków, która istniała do roku 1968.

Jako ciekawostkę można dodać, że Gašpar Benčík – ostatni przeor kamedułów w rozdziale o Hucie wspomina, iż grunty folwarku użytkuje dwóch poddanych, których obowiązkiem jest także „ochrona klasztornej lasu bukowego przed szkodami”.

WAŻNIEJSZE OPRAWOWANIA NAUKOWE

Wyjątkowe piękno przyrody Pienin, bogactwo zwierzyny i różnorodna roślinność, od dawna przyciągały uwagę mieszkańców Spisza i po stronie słowackiej Podtatrz.

Oczywistym jest, że te dary przyrody nie uszły uwadze także naukowców i to od początku ubiegłego wieku. Wśród pierwszych badaczy, którzy wysoko cenili zwłaszcza unikalną florę, był światowej sławy przyrodnik G. Wahlenberg. Zainteresowanie Pieninami wzrosło po zniesieniu pańszczyzny, gdy w Europie Środkowej nastąpił rozwój nauk społecznych i przyrodniczych. Na Pieniny i Dunajec zwrócili uwagę przede wszystkim liczni Polacy (Zamagurze i Pieniny Słowackie zwiedzał w 1806 roku Stanisław Staszic – przyp. red.). W literaturze węgierskiej były to publikacje o Dunajcu i dorzeczu Popradu w zbiorze „Magyarország képekben” (1868), prace Webera (1876), Rotha (1891 i 1892), Tótha (1886), Czontosa (1880), Henzelmanna (1886) i inne. Z naszych autorów badaniom flory poświęcił się V. Vraný, który przez krótki okres był nauczycielem w Lechnicy, publikował w języku niemieckim i węgierskim a swym rodakom przybliżył także „Zielnik” brata Cypriana w języku czeskim.

Poznanie przyrody nieożywionej Pienin

i ich otoczenia rozpoczęły badania budowy geologicznej. Dotyczyły głównie wyjaśnienia bardzo złożonej budowy pienińskiego pasa skałkowego. Pierwsze wzmianki o tym pochodzą z lat czterdziestych ubiegłego wieku. Dokładniejsze rozpoznanie przyniosły jednak dopiero badania pracowników Instytutu Geologicznego z Wiednia. Pierwszy, bardziej całościowy pogląd na geologię pienińskiego pasa skałkowego, przedstawił V. Uhlig, który wyniki swych badań uwidoczniał także na mapie geologicznej w skali 1: 75.000 w roku 1890.

Zasadniczy zwrot w poglądach na rozwój pienińskiego pasa skałkowego nastąpił na przełomie XIX i XX wieku w wyniku pojawienia się koncepcji płaszczowinowej budowy geologicznej. Spośród słowackich naukowców do badań geologicznych Karpat, w tym także Pienin, włączył się przede wszystkim D. Andrusov – profesor Uniwersytetu z Bratysławy i jego uczniowie a także J. Hromádka i J. Karniš. Pierwszym kompleksowym opracowaniem badań fizyczno-geograficznych była publikacja J. Karniša i in. „Pieniny – fizyko-geograficzna charakterystyka” (Geologicke práce I, Bratislava 1970). Właśnie to opracowanie stanowi podstawę dla wszechstronnej ochrony Pienin.

Początki badań botanicznych w Pieninach sięgają początku XIX wieku. Chodzi tu zwłaszcza o znanego botanika szwedzkiego G. Wahlenberga. W drugiej połowie minionego wieku badania w Pieninach prowadziło wielu polskich, węgierskich i austriackich botaników. Ze słowackich i czeskich badaczy byli to: V. Vraný ze swą pracą „Zur Flora der Zips” z 1890 roku, z późniejszych przede wszystkim K. Domin – profesor Uniwersytetu z Pragi, który badania flory przedstawił w pracy „Układy wegetacyjne słowackiego rezerwatu przyrody w Pieninach” z 1934 roku.

W okresie powojennym, na początku lat 50., do naukowego poznania roślinności Pienin włączyli się pracownicy Katedry Botaniki Wydziału Przyrodniczego Uniwersytetu z Bratysławy pod kierownictwem J. Májovského; w latach 70. byli to: J. Lazebníček i V. Jankovská; ostatnie badania pochodzą z lat 90.

Poznanie fauny Pienin w Czechosłowacji rozpoczęto stosunkowo późno. Pierwszą obszer-

niejszą pracą jest studium J. Roubala z 1936 roku. W następnych latach badaniem fauny Pienin zajmował się cały szereg zoologów. Wyniki ich badań przyniosły wiele nowości.

Obszar Pienin jest niezwykle urozmaicony, zarówno jeśli chodzi o skład gatunkowy roślin, jak i zwierząt; jest to doskonały poligon badawczy dla wielu pracowników nauki.

FLISACTWO NA DUNAJCU

Kto choć raz płynął łodziami Dunajcem, ten nigdy nie zapomni tego wyjątkowego przeżycia i zawsze uważał je będzie za niecodzienną turystyczną przygodę. Spływ przełomem Dunajca dla zwiedzających Pieniny i Czerwony Klasztor należy niewątpliwie od kilkudziesięciu lat do niezwykle atrakcyjnych turystycznych. Jakże były tego początki?

Na pewno przewóz osób tratwami był poprzedzony przewozem towarów. Odbывало się to przede wszystkim po Wagu, ale powszechny był także transport po Hronie, Kysucy i Orawie. Jedną z handlowych dróg wodnych łączących Spisz z Polską była rzeka Poprad z Dunajcem. Jak świadczą źródła archiwalne i ówczesne pisma, popradzka trasa rzeczna stanowiła przez pięć stuleci drogę tranzytową dla wszelkich towarów aż do Gdańska.

Za najstarszy reportaż o spiskim flisactwie uważa się opis podróży Georga Buchholza jr. na tratwie od Kiezmarku po rzece Poprad, Dunajcem i Wisłą przez Polskę do Greifswaldu w roku 1710. Jego diariusz świadczy o tym, że rzeka Poprad była spławna w XVII wieku od Kiezmarku. Tratwę, na którą Buchholz wsiadł na kiezmarskiej bindudze, prowadził Ważecki, flisak od Kiezmarku, aż do ujścia Popradu w Dunajec, gdzie Buchholz przesiadł się na większą i bezpieczniejszą tratwę.

Popradem i Dunajcem transportowano ze Słowacji do Polski także żelazo, antymon, klej, korzenie lecznicze, aromatyczne i lecznicze olejki z jałowca i drzew iglastych, szafran, suszone sliwki, owczy ser i miody pitne produkowane w Lewoczy. W XVIII wieku na brzegach Popradu istniały bindugi w Kiezmarku, Podolińcu, Gniazdach, Starej Lubowli, Pławcu i Lubotinie, a więc w większości na terytorium należącym do Rzeczypospo-

politej (do 1769). Niszcząca powódź w 1813 roku spowodowała zanik flisactwa na Popradzie. Pewne ożywienie transportu rzeczno nastąpiło w latach 1856–1870 ale już nigdy nie odzyskał on dawnej świetności. Źródła polskie podają, że jeszcze w 1923 roku spławiono Dunajcem ze Spisza 3016 ton słowackiego drewna, tj. 13% wszystkiego drewna jakie spławiano w tym roku Popradem i Dunajcem z bindug w Czerwonym Klasztorze i Golembarku. Gregor Berzeviczy, który w kwietniu i maju 1807 roku płynął na tratwie Popradem, Dunajcem i Wisłą uważa, że Dunajec jest stale spławny poniżej Spiskiej Starej Wsi, jednakże jest trudno dostępny poprzez Magurę Spiską.

Gdy przewóz towarów po katastrofalnej powodzi w 1813 roku ustał, rozpoczęto stopniowo zajmować się przewozem osób. Brak jest jednak dokumentów mówiących o początkach tego faktu. Rocznik 1972 „Wierchów” zawiera informację, że w 1832 roku wypłynęła grupa 10–15 łodzi z kapelą ze Sromowiec Wyżnych w dół Dunajca. Autor tej informacji uważa, że spływy Dunajcem odbywały się już wcześniej. Gazeta lewocza „Zipser Bote” w numerze 39 z 1887 roku informuje o wycieczce z Tatr Wysokich do Pienin w dniu 14 września. Arcywojewodzin Marie Dorotey i Margity wraz z arcywojewodami Jozefem Augustem i Ladislavem oraz w towarzystwie biskupa spiskiego Juraja Časka. Grupa dostojnych gości zanocewała w Śmierdzonce i na drugi dzień popłynęła na tratwach do Szczawnicy. Fakt, że ci zaciężni goście odważyli się przepłynąć przełomem Dunajca świadczy o tym, że atrakcję tą znano już wcześniej i z niej korzystano. Według ustnych przekazów najstarszych flisaków wiadomo, że pierwszym flisakiem i zarazem producentem czółen z wydłubanych świerkowych pni, był niejaki Gondek-Kasper z Leśnicy już w roku 1867.

Po I wojnie światowej centrum dunajeckiego flisactwa w Słowacji stała się wieś Niżné Šwáby – dzisiejszy Czerwony Klasztor. Były flisak Jozef Leinc i jego żona opowiadali, że flisactwem trudniło się 20 mieszkańców wsi, którzy posiadali 10 par czółen. Usługi wykonywali według z góry ustalonej kolejności. Liczba czółen w jednym zestawie zależała od liczby turystów: jeśli było ich dwoje, to korzystano tylko z „dwójki”. Flisactwem zajmowali się następujący chłopcy:

Alexy, Bolenbach Emil, Boženský, Haar Jozef, Heberle Ján, Hovaňák Jan, Lainc František, Lainc Jozef, Lainc Štefan, Leskovský Andrej, Melchior Jakub, Kočínský Jozef, Oravec Ignác, Regec Stanislav, Regec Julián, Torbik Štefan, Vojčík Jan, Varadzin Emil, Weller Ondrej, Mířik.

Z flisactwem związane były także inne obowiązki. Dalsi członkowie rodziny flisaka mieli za zadanie przewozić wozem tratwy z powrotem po drodze pienińskiej, ewentualnie przywieźć powozem turystów jeśli o to prosili.

Tratwy do spływu przygotowywano na brzegu Dunajca. Przystań tą zabrały jednak wody Dunajca w czasie powodzi w 1934 roku, potem miejsce odjazdu przesuwano coraz niżej a po wyzwoleniu ustalono przystań powyżej ujścia potoku Lipnik.

W latach 30. na przystani istniał kiosk spożywczy. Podobny kiosk był także przy ujściu Leśnego potoku, gdzie kończył się spływ.

Od początku swego istnienia flisactwo pozostawało w rękach prywatnych. W Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej od roku 1950 zostało przejęte przez Spółdzielnię Produkcyjną z Czerwonego Klasztoru a następnie przez przedsiębiorstwo powiatowe „Obnova-Vkus” ze Spiskiej Starej Wsi. Od 1970 roku flisactwo prowadziła GRN Haligowce a od 1980 roku Usługi Komunalne ze Starej Lubowli. Częste zmiany organizacyjne nie służyły rozwojowi flisactwa. Ilość zestawów łodzi nie ulegała zwiększeniu a niekiedy przed rozpoczęciem sezonu nawet nie było wiadome kto otrzyma licencję na zajęcie flisaka.

Dopiero od roku 1990 spływ Dunajcem znowu znajduje się w rękach prywatnych. Widoczną pozytywną zmianę stanowi to, że na brzegu Dunajca przy Czerwonym Klasztorze rozpoczęto budowę zespołu obiektów przystani flisackiej, która jest już na ukończeniu.

Obecnie przewożeniem turystów tratwami zajmują się 4 firmy: liczący 9 członków Związek Flisaków, Spółdzielnia Rolnicza z Czerwonego Klasztoru oraz korzystające ze starej przystani przy ujściu potoku Lipnik spółki „Solár i Simoník” oraz „Žifčák i Petrík”. Do wyżej wymienionych firm należałoby jeszcze zaliczyć mgr Ladislava Eliaša ze Spiskiej Starej Wsi, który przewozi chętnych turystów pomiędzy Uprankiem a Czerwonym Klasztorom.

Przyszłość flisactwa na Dunajcu jest więc zapewniona.

POWSTANIE PIENIŃSKIEGO PARKU NARODOWEGO

Utworzenie PIENAP-u poprzedzał okres wieloletnich przygotowań, który był nie tylko długi ale także wymagający poświęceń i pokonywania wielu trudności.

Pierwsza oficjalna wypowiedź o potrzebie utworzenia parku przyrody w Pieninach padła w roku 1921 z ust Władysława Szafera – przewodniczącego Państwowej Rady Ochrony Przyrody (w Polsce – przyp. red.), przy okazji prowadzonej akcji na rzecz ochrony łąk pod ruinami zamku w Czorsztyńcu. Akcja ta odniosła skutek, ponieważ już 14.03.1921 roku właściciel dóbr czorsztyńskich przekazał przewodniczącemu PROP deklarację o utworzeniu prywatnego rezerwatu wokół ruin zamku. Był to pierwszy rezerwat na terenie Pienin i zarazem pierwszy, skromny jeszcze załączek przyszłego parku narodowego.

Jak wiadomo, po zakończeniu I Wojny Światowej, zaistniały spory pomiędzy Polską a Czechosłowacją o granicę pomiędzy tymi państwami. Jedną z przyczyn konfliktu była przynależność Jaworzyny Spiskiej. Gdy na posiedzeniach polsko-czechosłowackiej komisji delimitacyjnej okazało się, że spór o Jaworzynę może przynieść następstwa niepożądane dla obydwu narodów, powstał projekt utworzenia w Tatrach po obu stronach granicy obszarów chronionych i kilku parków narodowych. Odbywające się w Krakowie obrady komisji zostały zakończone w dniu 06.05.1924 roku przyjęciem tzw. „Krakowskiego protokołu”. W nim, na zasadzie wzajemnego zrozumienia, uregulowano sporne sprawy dotyczące Jaworzyny. W załączniku do tego protokołu zapisano, że ze względów gospodarczych i kulturowych należy zawrzeć odrębne porozumienie, określające warunki przekraczania granicy państwowej w Tatrach przez turystów obydwu państw tzw. „konwencji turystycznej” jak również, zawarto projekt utworzenia przygranicznych parków narodowych w rejonie tatrzańskim. Protokół za stronę czechosłowacką podpisał pełnomocnik rządu inż. V. Roubík a za stronę polską prof. W. Goetel. Proto-

kół został opublikowany w Dzienniku Ustaw i Zarządzeń Republiki Czechosłowackiej nr 115, Praga 31.12.1925 roku.

Wkrótce też rozpoczęto po obydwu stronach granicy prace dla realizacji tych zamierzeń. Podczas gdy sprawa utworzenia parku narodowego w Tatrach przeciągała się z różnych powodów, zwłaszcza stosunków prawnych i własnościowych, to prace nad realizacją parku w Pieninach postępowały szybciej i już w 1930 roku po stronie polskiej ogłoszono Pieniny Parkiem Narodowym. Uroczyste ogłoszenie tego faktu nastąpiło 31 sierpnia w Szczawnicy przy udziale przedstawicieli Czechosłowacji. Wkrótce potem, rozporządzeniem Ministra Rolnictwa w Pradze nr 88 560/V-17-32 został utworzony Słowacki Rezerwat Przyrody w Pieninach (Dziennik Urzędowy CSR nr 159 z 12.07.1932 r.). Związane z tym uroczystości odbyły się 17.07.1932 roku w Czerwonym Klasztorze pod przewodnictwem dr inż. Karola Šimana – generalnego dyrektora Lasów Państwowych z Pragi i w Szczawnicy po stronie polskiej. Na tej uroczystości spotkało się liczne grono osób z obydwu państw a przede wszystkim turyści, ochroniarze przyrody i pracownicy naukowci, przedstawiciele Ministerstwa Oświaty, Sejmu i Senatu (dr J. Kovalík), Czeskiej Akademii Nauk (prof. K. Domin) itd. Uczestników uroczystości witał wielki transparent nad drogą. Uroczystość odbywała się pod zabytkowymi lipami nad brzegiem Dunajca, skąd uczestnicy popłynęli na przyozdobionych tratwach do Szczawnicy, gdzie kontynuowano obchody uroczystą akademią.

Przy dyrekcjach parków, które miały siedziby na polskiej stronie – w Krościenku n/D. a na słowackiej – w Czerwonym Klasztorze, powołane zostały Rady Parków złożone z najlepszych znawców Pienin i została nawiązana współpraca. Polegała ona na badaniach naukowych, ochronie flory i fauny, inwestycjach i ruchu turystycznym, dotyczyła transportu i ochrony cennych elementów folkloru rdzennych mieszkańców. Nie tylko w Czechosłowacji i w Polsce, ale i w innych krajach, Pieniny zaczęły być znane ze swego piękna i spływów Dunajcem.

W chwili utworzenia Rezerwatu Przyrody w Pieninach lasy podlegały Zarządowi Lasów i Majątków Państwowych w Popradzie-Wielkiej.

Zarządzeniem Ministra Rolnictwa nr 133 062-VIII/B-1933 zostały one wyjęte spod tego zarządu i od 01.01.1934 roku jako rezerwat przyrody, stanowiły samodzielną jednostkę podległą Dyrekcji Lasów i Majątków Państwowych w Liptowskim Hradku.

Od 27.11.1938 do 01.09.1939 roku Pieniny słowackie na podstawie umowy polsko-słowackiej zostały przyłączone do Polski i stanowiły część jednolitej terenowo, gospodarczo i administracyjnie jednostki Pieniński Park Narodowy. Obiecująco rozwijająca się współpraca została przerwana, ustał także spływ słowackich tratw po Dunajcu.

Po 1 września 1939 roku sytuacja wróciła do poprzedniego stanu. Cały obszar Pienin wraz ze wsią Leśnica wszedł w skład Republiki Słowackiej. Przywrócono także Leśnictwo Czerwony Klasztor, które włączono do Zarządu Lasów Państwowych w Jaworzynie a w 1951 roku do Nadleśnictwa Podoliniec.

Po wojnie rozpoczęto działania dla odbudowy parku narodowego po polskiej stronie Pienin. Na Słowacji w pierwszych powojennych latach pieniński rezerwat formalnie nie istniał. Było to spowodowane głównie tym, że bardzo intensywnie zajmowano się urządzeniem parku narodowego w Tatrach. Po pewnym czasie jednak na wspólnych posiedzeniach rady Tatrzańskiego narodowego parku (TANAP) ożyła sprawa ponownego powołania pogranicznego parku narodowego w Pieninach. Na posiedzeniu Rady TANAP-u w dniu 04.06.1957 roku w Bratysławie został uzgodniony i pozytywnie zaopiniowany projekt resortu szkolnictwa i kultury SRN aby Słowacki Rezerwat Przyrody w Pieninach organizacyjnie podlegał Dyrekcji TANAP-u w Tatrzańskiej Łomnicy. Temu samemu problemowi poświęcone było także wspólne posiedzenie Rad: TPN i TANAP w dniu 11.10.1957 roku w Tatrzańskiej Łomnicy, na którym zobowiązano inż. Milana Pacanowskiego do przygotowania projektu aktu prawnego uznającego obszar Pienin za park narodowy. Realizując zalecenia Rad Parków, resort rolnictwa i leśnictwa SRN zarządzeniem nr LH 382-57 z 13.12.1957 roku postanowił włączyć leśnictwo Czerwony Klasztor w zarząd administracyjny TANAP-u. Dyrekcja TANAP-u przejęła

w/w leśnictwo protokołem z dnia 20.12.1957 roku od Nadleśnictwa Podoliniec i od 01.01.1958 roku zaczął funkcjonować pod nową nazwą Pieniński Rezerwat Przyrody i przygotowywać warunki dla uznania go za park narodowy.

Prace nad projektem Pienińskiego Parku Narodowego rozpoczęły się w 1961 roku pod kierownictwem M. Pacanowskiego. Współautorami projektu byli: J. Bako (geologia), J. Drdoš (geomorfologia), J. Šmarda i E. Bosáčková (botanika), A. Randík i J. Darola (zoologia), D. Janota (gospodarka wodna, rolnictwo, stosunki ekonomiczne), oraz J. Krotý we współpracy z leśnikami TANAP-u, zwłaszcza z Janem Skokanem z Czerwonego Klasztoru (leśnictwo). Projekt rozporządzenia i statutu parku narodowego przygotowali: Pacanovský, Janota i Bujna.

Projekt został przedyskutowany i pozytywnie zaopiniowany przez obydwie Rady Parków na wspólnym posiedzeniu w dniach 24–25.05.1962 roku w Tatrzańskiej Łomnicy, zaproponowano utworzenie dla PIENAP-u odrębnej Dyrekcji i przy niej Muzeum Przyrodniczego w Czerwonym Klasztorze. Granice PIENAP-u miały nawiązywać do granic Pienińskiego Parku Narodowego w Polsce i z jej dyrekcją miała być uzgodniona wspólna koncepcja ochrony przyrody.

Ponieważ organy administracji państwowej zwlekały z załatwieniem sprawy, Rada TANAP-u na posiedzeniu 21.12.1964 roku w Bratysławie wystąpiła o pilne powołanie parku w Pieninach. W latach 1965–1966 projekt został zaopiniowany przez pracownie przyrodnicze Słowackiej Akademii Nauk, szkół wyższych i właściwych instytutów badawczych po czym został skierowany na drogę legislacyjną do odpowiednich resortów SRN. Dnia 16.01.1967 roku Prezydium Słowackiej Rady Narodowej wydało rozporządzenie nr 5/1967 o utworzeniu Pienińskiego Parku Narodowego. Rada TANAP-u w dniu 25.01.1967 roku przyjęła ten fakt do akceptującej wiadomości i swą uchwałą nr 9/1967 podjęła się ukierunkowania także działalności PIENAP-u jako „wydzielonej części TANAP-u”. Przewodniczącego Prezydium Wschodniosłowackiej Wojewódzkiej Rady Narodowej w Koszycach zobowiązano do „spowodowania, aby Rady Narodowe i instytucje działające na terenie parku narodowego aktywnie

włączyły się w działania na rzecz jego rozwoju i ochrony”. Kolegium doradczce Dyrektora TANAP-u powierzyło Stacji Badawczej TANAP-u opracowanie monografii o Pieninach. Zamiar ten został zrealizowany jednak dopiero w 1992 roku (I. Vološčuk i in 1992). Staraniem komisji Kultury i Informacji SRN został wydany również Statut Pienińskiego Parku Narodowego nr 3070 z 20.02.1968 roku, będący załącznikiem do rozporządzenia nr 5/1997.

Rada TANAP-u w dniu 09.04.1969 roku, zajmując się problematyką PIENAP-u, zaleciła resortowemu ministrowi utworzenie samodzielnej dyrekcji parku. Tą samą sprawę poruszano także na posiedzeniach Rady w dniach 30.05.1989 i 17.10.1989 roku, na których proponowano utworzenie z PIENAP-u samodzielnej, pod względem prawnym, jednostki organizacyjnej. Do 30.04.1990 roku PIENAP stanowił jeden z Obwodów Ochronnych TANAP-u. Podczas reorganizacji struktury TANAP-u została wydzielona samodzielna sekcja nazwana Zarządem Pienińskiego Parku Narodowego, podległa bezpośrednio dyrektorowi TANAP-u.

Dla Pienińskiego Parku Narodowego na początku używano skrótu PNP. W roku 1974 jego pracownicy zwrócili się do Zakładu Języka Słowackiego SAN w Bratysławie z prośbą o uznanie nazwy PIENAP. Skróć ten został ostatecznie przyjęty zarówno w mowie potocznej jak i w pismach urzędowych.

Pierwszą siedzibą Słowackiego Rezerwatu Przyrody w Pieninach był kompleks klasztorny w Czerwonym Klasztorze. Na wyremontowanie pomieszczeń w latach 1934 i 1935 przyznało środki finansowe Ministerstwo Rolnictwa. W roku 1935 do budynku doprowadzono energię elektryczną a w roku 1936 założono kanalizację. Zarząd parku zajmował budynek klasztoru do roku 1970, kiedy to przeprowadził się do własnego budynku w pobliżu dawnego kamieniołomu za mostem na potoku Lipník. Siedzibę tą zajmował do roku 1991. Od tego czasu zarząd parku urządzuje w wynajętych pomieszczeniach budynku należącego do Koszyckiej Dyrekcji Gospodarki Wodnej Dorzecza Bodrogu i Hornadu, położonego przy bocznej drodze skracającej do Lechnicy obok byłego kościoła ewangelickiego.

Pierwszym kierownikiem rezerwatu był Anton Földi – dozorca leśny, jego dziadek Eliasz Földi był naczelnikiem poczty w klasztorze, zmarł 10.01.1884 roku, z jego dwóch synów jeden był właśnie ojcem Antona Földi. Tenże zmarł wkrótce po przejściu na emeryturę w 1934 roku. Jego następcą był O. Lacina. Kierownikiem rezerwatu został on mianowany dekretem Ministerstwa Rolnictwa nr 140 354-VIII/A-1933. W roku 1939 zastąpił go Jan Verčimak. Po nim w latach 1940–1944 kierownikiem był Jozef Miškech. Następnie Jan Skokan w latach 1945–1957 i 1959–1969, przy czym w roku 1958 kierownikiem był inż. Juraj Šuna. Jan Skokan, ze względu na stan zdrowia, został dekretem Dyrekcji TANAP-u nr 1235/18/Br.70 z dnia 30.09.1970 roku przeniesiony na stanowisko „konserwatora PNP” a na jego miejsce został powołany inż. Jan Voloviak dekretem nr 1204/18/BBr.70. Następnie dekretem Dyrekcji TANAP-u nr 44–7/75K przydzielono mu do pomocy inż. Štefana Danko. W roku 1981 został on awansowany na kierownika i funkcję tę pełni do dziś.

Podstawowe akty prawne, dotyczące PIENAP-u, są zamieszczone w monografii Pienin pt. „Pienin-ský národný park” pod redakcją I. Vološčuka (1992).

LITERATURA

- Bohuš I. 1994. Slovenská prírodná rezervácia, Pienin-ský národný park — Tatranská Lomnica.
- Dénes F. 1934. Sage und Geschichte in den Pieninen. — *Die Karpathen*. R. 1931: 104–105.
- Crantz J.H. 1777. Gesundbrunnen der Österreichischen Monarchie. — Wiedeń.
- Cyprian brat. 1764. Zielnik — Slovenské národné múzeum, Bratislava.
- Domin K. 1934. Układy wegetacyjne słowackiego rezerwatu przyrody w Pieninach.
- Dziennik Ustaw i Zarządzeń Republiki Czechosłowackiej nr 115, Praga, 31.12.1925.
- Engel J.J. 1823. W: Scherfel, c.d., s. 3.
- Huska M. 1972. Slovenskí pltníci. — Osveta Martin.
- Karniš J. i in. 1970. Pieniny — fizyko-geograficzna charakterystyka. — Geologické práce I, Bratislava.
- Krásy Slovenska. R.39, 9.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa nr 88 560/V-17–32. — *Dziennik Urzędowy CSR* nr 159 z 12.07.1932 r.
- Rozporządzenie nr 5/1967 o utworzeniu Pienińskiego Parku Narodowego.
- Scherfel A.W. 1885. Analyse des Schwefelwassers des Bades Smerdzonka. — Wiedeń, ss. 3–12.
- Turistik und Alpinismus. 1918, s. 106.
- Vološčuk I. i in. 1992. Pienin-ský národný park. — Akcent-press service, Banská Bystrica, ss. 382.
- Vraný V. 1890. Zur Flora der Zips.
- Vysoké Tatry. 1982. — R.21, 4.
- Wachtel D. 1859. Ungarns Kurorte und Mineralquellen. — Oedenburg.
- x. y. 1972. 140 lat spywów dunajeckich. — *Wierchy*, R. 41: 269–270.
- Zarządzenie Ministra Rolnictwa nr 133 062-VIII/B-1933.
- Zarządzenie nr LH 382–57 z 13.12.1957 r.
- Zipser Bote. 1884, 3.
- Zipser Bote. 1887, 39.

ZHRNUTIE

Príspevok má 6 častí. Prvá je venovaná histórii poznávania Pienin, o čo sazaslúžili viaceré turistické organizácie. O poznávanie Zamaguria a Pienin sa zaslúžila pobočka „Uhorsého karpatského spolku” – „Magura-Javorina”, ktorá jestvovala len krátko, v rokoch 1886–1893.

Druhá časť sa zaoberá využívaním minerálnej vody v Smerdzonke, vzťahom kamaldulov k Červenému kláštoru a Pieninám, vznikom a rozvojom kúpeov i ich zánikom. Tretia časť je venovaná stručnej histórii Lesnice a Lesnickej Huty. Obsahom štvrtej najdôležitejšie vedecké práce z odboru geológie a botaniky Pienin. Piata časť je venovaná pltníctvu na Dunajci a jeho vývinu až do súčasnej doby. Najzaujímavejšou časou je menoslov obavytctvom v medzivojnovom období.

Posledná časť sa zaoberá vznikom Pieniského národného parku, ktorého história sa začala vyhlásením „Slovenskej prírodnej rezervácie v Pieninách” roku 1932. Táto časť sa končí menoslovom všetkých vedúcich pracovníkov až do súčasnosti.

SUMMARY

The article is composed of 6 sections. The first section discusses to the history of the exploration of the Pieniny on the Slovakian side, to which were

devoted various tourist organizations. To spread the knowledge of Zamagórze and Pieniny, the “Magura-Jaworzyna” Hungarian Carpathian Society developed and functioned briefly from 1886 to 1893.

The second section discusses the use of the mineral springs in Smierdzionka, from the Camel-dolites of the Czerwony Klasztor to curative baths and their decline. The third section briefly presents the history of Lesnica and the Lesnica Steel Works. The content of the fourth section is the most important scientific studies of the geology

and botany of the Pieniny. The fifth section is devoted to the occupation of rafting on the Dunajec River from its beginnings up to the present. Mentioned are those who worked in the rafting trade in the inter-war period.

The last section is devoted to the establishment of the Pieniny National Park, the history of which began with the foundation of the Slovak Nature Reserve in the Pieniny in 1932. This section concludes with a list of all heads of the park, from the beginning to the present day.